

LIETUVIŲ KNYGOTYROS TERMINIJOS DISKUSINIAI KLAUSIMAI: DĖL SĄVOKOS *RETA KNYGA*

ALMA BRAZIŪNIENĖ

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: alma.braziuniene@kf.vu.lt

Straipsnyje remiantis Lietuvos ir užsienio knygotyrininkų darbais nagrinėjamas termino „reta knyga“ funkcionavimas mokslinėje knygotyros ir praktinėje bibliotekininkystės bei bibliofilijos vartosenoje, sąvokos „reta knyga“ santykis su kitomis knygotyros sąvokomis („vertinga knyga“, „knyga paminklas“, „senoji knyga“). Daroma išvada, kad apibrėžiant knygos (leidinio) retumą reikėtų skirti praktinę bibliofilinės veiklos ir teorinę knygotyros sritis. „Retos knygos“ apibrėžtis galima tik išryškinus istorinio kultūrinio konteksto svarbą. Lietuvių knygotyroje sąvoka „reta knyga“ dar nėra fiksuota normatyviniuose informacijos ir dokumentavimo dokumentuose, todėl tebelaukia kruopštesnės aptarties.

Reikšminiai žodžiai: knygotyros terminija, reta knyga (leidinys), senoji knyga, vertinga knyga, knyga paminklas.

Mokslo terminija yra kintantis dalykas, priklausantis nuo daugelio aktualių besikeičiančių mokslo, kultūros, visuomenės gyvenimo aplinkybių. Lietuvių knygotyros terminijos vartojimo, norminimo, aktualiavimo klausimais jau nemažai nuveikta. Svarus pagrindas terminijai įsitvirtinti yra specializuoti žodynai ir žinynai. Čia visų pirma minėtinas aktyviai naudojamas Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros instituto parengtas enciklopedinis žodynas *Knygotyra* [18]. Taip pat pravartus knygotyros *Aiškinamasis terminų žodynelis*, pateiktas *Knygotyros vadovėlyje* [17]. Knygotyrai

kaip kompleksiniam mokslui, turinčiam daug sąlyčio taškų su kitais humanitariniais mokslais, itin aktualūs gretimų mokslų, visų pirma bibliotekininkystės, terminų žodynai. 2008 m. pasirodęs Lietuvos standartizacijos departamento išleistas aiškinamasis žodynas *Informacija ir dokumentavimas* [22] apibendrina kelių anksčiau galiojusių standartų patirtį, visų pirma dar 1990 m. išleistą *Bibliotekininkystės ir bibliografijos terminų žodyną* [3], apimančių dokumento, bibliografijos, katalogavimo ir bibliotekos fondų terminiją. Kai kurių knygotyros vartosenai aktualių terminų yra *Dailės žodyne*

[11] (tiesa, dalis jų diskusiniai, knygotyroje ir, tarkim, knygrišybos ir kitose praktinėse veiklose vartojami kiek kitokiomis reikšmėmis), taip pat *Žurnalistikos enciklopedijoje* [34] (leidybos, poligrafijos terminai).

Vis dėlto specialesnių arba apibendrinamųjų straipsnių knygotyros terminijos vartosenos klausimais turime nedaug. Kelis jų yra paskelbusi Vanda Stonienė [28; 29]. „Knygotyros“ mokslo darbų turinio rodyklėje, apimančioje 1961–2005 metų publikacijas, per 44 tęstinio leidinio gyvavimo metus rasime tik du šiai temai skirtus straipsnius [5; 24]. Taigi ir šis faktas, ir kitas svarbus motyvas – suvokimas, kad tam tikri terminai prigyja tik prasidėjus viešai diskusijai (kitaip tariant, terminų teikimas, vartojimas ir įsitvirtinimas yra tam tikras procesas), paskatino panagrinėti, kaip lietuvių knygotyroje funkcionuoja sąvoka *reta knyga*, kokia jos oficialaus vartojimo sfera, koks jos santykis su kitomis knygotyros sąvokomis (*vertinga knyga*, *knyga paminklas*, *senoji knyga*), kokia šios sąvokos ir termino vartoseną užsienio šalių knygotyroje. Šiam tikslui pasiekti taikomi istoriografinis ir interpretacinis bei lyginamasis metodai.

Pirmiausia, kada sąvoka *reta knyga* pradėta vartoti lietuvių knygotyroje? Specialių ar kiek platesnių samprotavimų šia tema iki pat pasirodant minėtiems terminijos žodynams neteko užtikti. Vaclovas Biržiška, siejamas su kryptingo lietuvių knygotyros mokslo pradžia, šiai temai specialesnio dėmesio taip pat neskyrė. Tiesa, *Lietuvių enciklopedijoje* rašydamas apie bibliofilijos reiškinį, kaip vieną iš galimų bibliofilo kolekcionavimo objektų jis

mini „rečiausias knygas“ [4]. Marija Urbšienė, viena pirmųjų prieškarinio Lietuvoje ėmusi propaguoti bibliofiliją, rašiusi apie estetiškos knygos reikšmę („knyga – meno kūrinys“), remdamasi Hermano Hesse's samprotavimais apie knygos grožį, prabėgom minėjo ir knygos retumo bei jos meniškumo santykį („knygos retenybė dar nepasako, kad ji gražiai, skoningai išleista. Tokios rūšies „reta knyga“ tegali būti spekuliacijos objektas kaip ir kokia kita reta, kad ir nedaili, brangenybė“) [32]. Kalbėdamas apie teorinius bibliofilijos aspektus, fizinį knygos retumą trumpai yra aptaręs Vladas Žukas („retumas dar nieko nepasako apie knygos mokslinę, kultūrinę, istorinę arba meninę vertę. Tačiau retą knygą, nors ir nedidelės istorinės kultūrinės vertės, reikia išsaugoti, nes ji turi bibliografinę vertę – svarbi kaip spaudos faktas“ [33, 10]), kiek plačiau paaiškinęs, kaip atsiranda retų knygų: nedidelis tiražas, specialus knygų naikinimas (cenzūra), gaisrai ir kitos stichinės nelaimės, fizinis susidėvėjimas ir kt. [33, 11]. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę šia tema domėjosi Domas Kaunas [16; 14, 40], Aušra Navickienė [26], Violeta Černiauskaitė [8; 9]. Trumpai, bet dalykiškai savo nuomonę dėl sąvokos *reta knyga* yra pasakęs bibliofilas Gintautas Trumpis [31, 23–24].

Kaip žinoma, *terminu* įvardijame „tiksliai kurią nors mokslo, technikos, meno ar kitos srities sąvoką reiškiantį žodį ar žodžių junginį“ [10, 841; 30, 737], kitaip tariant, oficialus mokslinės sąvokos užfiksavimas norminiame dokumente suteikia jai termino statusą. Taigi, ar *reta knyga* (čia sąvoka *knyga* suprantama plačiąja prasme, sinonimiškai

spaudiniui arba *leidiniui*) yra tik sąvoka, ar jau ir terminas? Kur jis vartojamas?

Žvilgtelkim į minėtą standartą *Informacija ir dokumentavimas* [22]. Čia rasime terminą *Retų knygų fondas* („Retų knygų fondas – biblioteka arba specialus fondas, kurį paprastai sudaro senos arba retos knygos“) [22, 42], bet, deja, nerasime termino *reta knyga*.

Šios sąvokos vartojimo sfera nėra tokia siaura, kaip galėtų pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Be jos neapsieinama teorinėse spaudos paveldo apibrėžtyse bei tyrimuose, bibliofilijos pasaulyje (praktinis ir teorinis lygmuo), praktinėje antikvarinėje ir bukinistinėje veikloje ir, žinoma, spaudos paveldą saugančiose institucijose (bibliotekose ir muziejuose).

RETA KNYGA IR SENOJI KNYGA

Bene labiausiai su sąvokų *reta knyga* ir *senoji knyga* vartojimu susijusi specializuotų padalinių veikla bibliotekose. Tos Lietuvos bibliotekos, kuriose sukaupta daugiausia vertingo spaudos paveldo, jo saugojimui, aktualinimui ir prieigai užtikrinti turi specializuotus padalinius. Juose iš bendros bibliotekose sukauptų leidinių masės pagal tam tikrus kriterijus išskiriami vertingiausi leidiniai, jiems suteikiamas specialus saugojimo, prieigos ir sklaidos statusas, t. y. jie įpaveldinami (iš „palikimo“ tampa „paveldu“). Šiuo metu tokie specializuoti skyriai veikia septyniuose Lietuvos bibliotekose: Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo, Vilniaus universiteto, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių, t. y. nacionalinės ir valstybinės

reikšmės bibliotekose, dviejose apskričių bibliotekose: Kauno apskrities viešojoje ir Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės, taip pat dviejose aukštųjų mokyklų: Kauno technologijos universiteto ir Klaipėdos universiteto bibliotekose. Leidinio patekimo į tokius specializuotus spaudos paveldo padalinius vienas iš atrankos kriterijų (be visų kitų, visų pirma senumo, išskirtinumo ir kt.) yra leidinio retumas.

Kaip koreliuoja knygos retumas, vertingumas ir senumas, kaip šios sąvokos atsispindi praktinėje bibliotekininkystėje? Bibliotekų specialiųjų skyrių pavadinimai turėtų rodyti ir kokios knygos tuose padaliniuose saugomos: senos, retos ar vertingos. Žvilgtelkim į Lietuvos bibliotekų specialiųjų skyrių pavadinimus.

Vilniaus universiteto bibliotekoje ir Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje veikia *Retų spaudinių skyrius*, Lietuvos nacionalinėje M. Mažvydo bibliotekoje – *Retų knygų ir rankraščių skyrius*, Kauno technologijos universiteto ir Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės bibliotekose – *Retų knygų skyrius*, Kauno apskrities viešojoje bibliotekoje – *Senųjų ir retų spaudinių skyrius*, Klaipėdos universiteto bibliotekoje – *Retų spaudinių, kolekcijų ir rankraščių skyrius*. Kaip matome, tik viena biblioteka šiam specifiniam padaliniiui įvardyti vartoja du terminus: *senieji spaudiniai* ir *reti spaudiniai*, vertingų knygų ar dar kaip nors kitaip šie specialieji rinkiniai neįvardijami.

Kaip analogiški struktūriniai padaliniai vadinami užsienio bibliotekose ar kitose atminties institucijose? Antai keletas žy-

mesnių dideles senųjų spaudinių sankau-
pas saugančių užsienio institucijų pavyzdžių.
Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje Varšuvoje
veikia Specialiųjų rinkinių skyrius, Jogailos
universiteto bibliotekos Krokuvoje – Senųjų
leidinių skyrius (*Oddział starodruków*). Ok-
sfordo universiteto Bodlio bibliotekoje yra
Retų knygų padalinys (*Rare Books Department*),
Austrijos nacionalinėje bibliotekoje –
Rankraščių ir retų knygų skyrius (*Sammlung
von Handschriften und Alten Drucken*), Čeki-
jos nacionalinėje bibliotekoje – Rankraščių
ir senųjų knygų skyrius (*Oddeleni rukopisu a
strych tisku*), Rusijos nacionalinėje bibliote-
koje Sank Peterburge – Retų knygų skyrius
(*Отдел редких книг*), Rusijos valstybinėje
bibliotekoje Maskvoje – Mokslo tiriamasis
retų knygų skyrius (Knygos muziejus) (*На-
учно-исследовательский отдел редких книг
(Музей книги)*).

Kaip matyti, pavadinimai įvairuoja, jiems
įtaką daro tradicija ir tam tikros nacionalinės
istorinės kultūrinės ir kitokios aplinkybės,
bet retumo ir senumo kategorijos pavadinimi-
muose vyrauja. Juose nerandame *vertingos
knygos* kategorijos, nors teorinėje plotmėje
daugiausia diskutuota kaip tik dėl sąvokų
reta knyga ir *vertinga knyga* sąsajų.

Čia kyla klausimas, ar sąvoka *reta knyga*
yra talpesnė ir galinti apimti sąvoką *senoji
knyga*, kitaip tariant, ar kalbant apie seną-
sias knygas (dėl jų chronologinių ribų, kaip
žinome, jau susitarta, jos aptartos Lietuvių
retrospektyviosios bibliografijos redakcinės
kolegijos narių, apibendrintos D. Kauno
straipsniuose [15]), visos jos yra retos?

Jeigu sąvoką *reta knyga* čia suprasime

plačiąja prasme kaip vertingą knygą visomis
prasmėmis, tada, žinoma, taip. Tuomet *reta
knyga* apims ir visas senąsias knygas. Kaip
tik taip suprantant knygos retumą elgiamasi
Lietuvos bibliotekose, šis požiūris užfiksuo-
tas bibliotekų specialiųjų skyrių pavadinimi-
muose. Kaip matėme lygindami analogiškų
užsienio bibliotekų padalinių pavadinimus,
situacija yra analogiška: pavadinimuose esa-
ma knygos retumo sąvoka suprantama kaip
senųjų ir vertingų knygų sinonimas, talpes-
nės sąvokos variantas.

RETA KNYGA IR UNIKUMAS

Lietuvių kalbos žodyne randame tokį žodžio
retas apibūdinimą: „kartais, ne dažnai pa-
sitaikantis, esantis, <...> aptinkamas“ [19,
483]. Enciklopedinis žodynas *Knygotyra*
teikia retos knygos apibrėžimą, išskirdamas
tris šio termino vartojimo atvejus: 1. „Ran-
kraštinė knyga arba senosios spaudos lei-
dinys, iš kurio tiražo išliko nuo vieno iki
keliolikos egzempliorių“. 2. „Biblioflinis
ar kitos specialios paskirties šių dienų ri-
boto tiražo leidinys“. 3. „Spaudos leidinio
egzempliorius, pasižymintis išskirtinumą
ir mokslinę, meninę, istorinę, materialinę
ir kitokią išliekamąją vertę didinančiomis
savybėmis <...>“ [18, 311–312].

Mums aktualus pirmasis atvejis, kai ter-
minas *reta knyga* suvokiamas plačiąja pras-
me. Knygos retumo apibrėžimui čia pasi-
rinktas tam tikrės knygos laidos išlikusių
egzempliorių skaičius (kalbant apie senąją
knygą), t. y. kiek jų funkcionuoja mokslinė-
je, bibliotekinėje ar rinkos (kolekcininkų)
apyvartoje. Toks *retos knygos* apibrėžimas

masina knygos retumą nusakyti aritmetiniais skaičiais, sakysim, kaip ir cituotu atveju – nuo vieno iki keliolikos ar keliasdešimties egzempliorių. Bet ar taip kalbėdami apie spaudos paveldą nesupaprastiname, nesunivelijuojame pačios sąvokos *retas*? Ar, tarkim, dvidešimčia egzempliorių išlikęs XV–XVI a. spaudinys jau nebebus *retas*?

Atsakymui į šį klausimą pirmasis besiperšantis pavyzdys – Johanno Gutenbergo *Biblija*, 1452–1455 m. išspausdinta apie 180 egzempliorių tiražu ir simboliškai laikoma pirmąja spausdintine knyga. Dabar žinomi išlikę¹ 48 jos egzemplioriai [6], tai beveik ketvirtadalis *Biblijos* tiražo – ganėtinai didelis skaičius, palyginti su kitais XV–XVI a. leidiniais. Vis dėlto ši knyga lieka viena brangiausių pasaulyje². Rusų kultū-

¹ Įvairiuose šaltiniuose nurodomų išlikusių 42 eilučių *Biblijos* egzempliorių nesutapimai (47, 48, 49) atsiranda todėl, kad skirtingi mokslininkai skirtingai indentifkuoja kai kuriuos defektinius *Biblijos* egzempliorius. Antai Gutenbergo muziejus Maince nepripažįsta Indiano universiteto bibliotekoje (JAV) esamo defektinio egzemplioriaus. Žr. <<http://www.clausenbooks.com/gutenbergcensus.htm>>.

² Gutenbergo *Biblija* pagal kainą jau seniai pralenkė pačią brangiausią parduota knyga laikytą Sinajaus Kodeksą (senąjį *Biblijos* rankraštį), kurį sovietinė Rusijos valdžia 1923 m. pardavė Didžiąjai Britanijai už 510 tūkstančių dolerių tuometiniu kursu. 1978 m. Bernardas Breslaueris J. Gutenbergo *Biblijos* egzempliorių Christie aukcione nusipirko už 2,2 mln. dolerių, o 1987 m. japonai Christie aukcione už kitą J. Gutenbergo *Biblijos* egzempliorių sumokėjo jau 4,9 mln. dolerių. 1996 m. šį egzempliorių įsigijo Kejo universiteto biblioteka Tokijyje. Žr. <<http://www.clausenbooks.com/gutenbergcensus.htm>>.

ros istorijai itin svarbios Ivano Fiodorovo *Biblijos* (Ostrogas, 1581), šiuo metu taip pat vienos brangiausiai vertinamų senųjų knygų pasaulyje, išlikusių egzempliorių skaičius siekia net iki pusketvirto šimto iš tūkstančio išspausdintų. Vien Rusijos valstybinėje bibliotekoje Maskvoje dabar saugomi I. Fiodorovo knygos 78 egzemplioriai [47] (dar sovietmečiu 1985 m. tuometinė Valstybinė Lenino biblioteka vieną I. Fiodorovo *Bibliją* įsigijo už 180 tūkst. tuometinių rublių) [46].

Kaip analogiją apie didelį išlikusių vertingų senųjų lietuviškų knygų egzemplioriskumą pirmiausia būtų galima minėti Jono Bretkūno *Postilę* (Karaliaučius, 1595): vien Lietuvos nacionalinės bibliografijos pirmajame tome užregistruota 19 jos egzempliorių iš tūkstančio egzempliorių tiražo [21, 66]. Dar septyni egzemplioriai užfiksuoti bibliografijos papildymuose vėliau [20, 19]. Ona Aleknavičienė, viena pagrindinių *Postilės* tyrėjų, surado ir aprašė dar du jos egzempliorius, o 2005 m. *Postilės* fotografuotinio leidimo pratarmėje ji mini dešimt egzempliorių, esamų Lietuvoje, ir net 30 egzempliorių iš viso pasaulyje [1, 62]. Dabar, plačiai atsivėrus Europos bibliotekų durims, kiek dar nežinomų J. Bretkūno *Postilės* egzempliorių ten guli? Bet jeigu ir suskaičiuosime jų dar daugiau, ar ši knyga nuo to nebetaps reta, t. y. ar keisis jos statusas? Sutikime, kad ne.

O kiek unikumų saugoma Lietuvos bibliotekose? Antai Vilniaus universiteto bibliotekoje vien XVI–XVIII a. lietuviškų knygų fonde yra 30 vieninteliu egzem-

plioriumi žinomų knygų, t. y. unikumų. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Retų spaudinių skyriuje, kaip teigia Daiva Narbutienė [25, 89], suskaičiuojama net per 200 unikumų (čia unikumą autorės suvokiamas plačiau, ne vien tik aritmetine vieno išlikusio egzemplioriaus, prasme). Bet ar jie visi gali prilygti, tarkim, Mikalojaus Daukšos *Katekizmui* (1595) – pirmajai lietuviškajai LDK knygai, išlikusiai vieninteliu egzemplioriumi Vilniaus universiteto bibliotekoje, t. y. absoliučiam unikumui? Aišku, kad ne. Pagaliau, ir pati sąvoka *unikumas* gali būti suprantama platesne prasme. Bibliofilas G. Trumpis teigia: „<...> yra knygų, kurios išlikusios tik valstybinėse bibliotekose. Ir jeigu tokios knygos nebeapatenta ar nebeturi prošvaisčių patekti į bibliofilų asmenines bibliotekas, argi tai ne unikumai? Pagal savo reikšmę tokios knygos turėtų būti ypatingai vertinamos ir saugomos. Man nekyla abejonių išlikusias J. Gutenbergo 42-iejų ir 36-ių eilučių Biblijas vadinti unikumais, nors jų išlikę yra gana nemažai“ [31, 24].

Taigi, ar aritmetinės tiražo išlikimo ar išspausdinimo apibrėžtys gali būti kriterijus knygos retumui nusakyti? Juk jeigu nežinome, kiek kokios knygos yra išlikusių egzempliorių, dar nereiškia, kad jų nėra išlikusių apskritai. Jeigu, pavyzdžiui, dabar žinome esant du Martyno Mažvydo *Katekizmo* egzempliorius, dar nereiškia, jog nėra trečiojo ar ketvirtojo. Vadinas, sąvoka *retas* yra itin realiatyvi, retumas lygiai taip pat subjektyvus dalykas, kaip kad istoriniame diskurse sąvoka *pirmasis, pirmoji*.

Bandymų kaip nors įvardyti knygos retumą žinoma jau seniai. Antai garsus XVIII a. lenkų kultūros veikėjas bibliofilas Józefas Andrzejus Załuskis (1702–1774) retus savo bibliotekos leidinius pažymėdavo žvaigždutėmis: gana reta knyga – viena žvaigždutė, reta – dvi, labai reta – trys. Rusų bibliofilas Aleksejus Markuševičius (1908–1979) yra išskyręs net aštuonias knygos retumo klases: pirma klasė – kai žinomas tik vienas ar du išlikę egzemplioriai, kitos klasės – dar vis pridedant po du išlikusius egzempliorius [46, 17].

Amerikiečių bibliofilas ir žymus antikvaras Robertas F. Lucasas (1942–2001), kalbėdamas apie rinkoje sunkiai randamas knygas, yra išskyręs šešias retumo grupes, jas pažymėdamas raidėmis: a, aa, b, c, d, dd [23]. Mat anglų kalboje yra du žodžiai knygos retumui nusakyti: *rare book* ir *scarce book*. Kaip teigia R. F. Lucasas, šias dvi sąvokas vieną nuo kitos skiria iš pirmo žvilgsnio paprastas dalykas – informacija, kaip viena ar kita knyga funkcionuoja, kaip retai ji prieinama, randama knygotyriminko, bibliofilo ar antikvaro, koks to retumo dažnis. Atsakydamas į šį klausimą jis aiškiai skiria sąvokas *rare book* ir *scarce book* ir pateikia pavyzdį: jeigu knyga antikvarinėje rinkoje aptinkama kartą per penkerius metus, tai ji yra reta knyga (*rare book*). Ši įžvalga, anot jo, tinka ir antikvarui, ir kolekcininkui, suteikiant jam galimybę knygą įsigyti, ir bibliografui, galinčiam užfiksuoti nežinotą egzempliorių. Labai reta knyga (*very scarce book*), anot R. F. Lucaso, aktyvaus ieškotojo gali būti aptikta kartą per metus, bet

dažniausiai tik kas dveji ar ketveri metai. R. F. Lucasas pabrėžia, kad tokie dirbtiniai retumo nustatymo „būdai“ negali būti laikomi tiksliu standartu renkant (kolekcionuojant) knygas, visada gali pasitaikyti išimčių, juolab šiais visuotinio interneto laikais, kai daugelis retumo atvejų yra visiškai kitokie, nei būdavo anksčiau. Panašius knygos retumo (aptikimo antikvarinėje rinkoje) laipsnius nurodo Johnas M. Reitzas: *scarce* knyga aptinkama kartą per metus, *rare* – kartą per dešimtį metų, *very rare* – kartą per visą gyvenimą, *unique* – vienintelis žinomas egzempliorius. Bet, pabrėžia jis, šie retumo laipsniai taikytini tik antikvarinėje prekyboje [27].

Panašiu principu pagrįsta senųjų lietuviškų leidinių retumo klasifikacija pateikta *Knygotyros* enciklopediniame žodyne, išskiriant septynias retumo grupes pagal išlikusių tiražo egzempliorių skaičių – nuo unikumo iki *retokos knygos*, išlikusios 15–20 egzempliorių³. Joje akcentuojamas aritmetinis knygos išlikusių egzempliorių skaičius ir pagal jį apibrėžiamas knygos retumas. Apie tokio apibrėžimo diskusinius momentus savo nuomonę, kaip minėta, yra pasakęs G. Trumpis: „Siūlyčiau, skirstant knygas pagal retumą, visada turėti omeny platesnį istorinį kultūrinį kontekstą, atsižvelgti ne

tik knygotyroje, bet ir biblioflijoje vartojamus prasmės niuansus, kad, apibrėžiant retumo sąvoką, būtų įvardijamas ne vien tik išlikusių egzempliorių skaičius“ [31, 24].

RETA KNYGA UŽSIENIO KNYGOTYRININKŲ AKIRATYJE

Kaimyninių šalių knygotyros literatūroje svarstymai knygos retumo tema taip pat netilsta. Plačiausiai dėl šito diskutuoja rusų knygotyriminkai. Šiai temai skirti straipsniai ir veikalai pasirodė dar XIX amžiuje (Rusijos teorinės knygotyros tradicija gana sena), buvo suaktyvėję XX amžiaus trečiajame, o ypač aštuntajame–dešimtajame dešimtmetyje. Diskusijos istorija trumpai būtų tokia: dar 1872 m. buvo paskelbtas garsusis Grigorijaus Gennadi (1826–1880) veikalas *Rusiškų knygų retenybė* [36], sukėlęs didelį atgarsį tarp tuometinių Rusijos humanitarų. Jame G. Gennadi knygas suskirstė į retas ir sąlyginai retas, pateikė retenybių pavyzdžių. Retumą jis suvokė kiekybine prasme kaip fiziškai nedidelį išlikusių egzempliorių skaičių. Tokios pat nuomonės laikėsi G. Gennadi sekėjai Nikolajus Berezinas (katalogo *Rusų knygų retenybė*, Maskva, 1902–1903, įvadas „Keletas žodžių apie retas knygas“) [35] ir Dmitrijus Uljaninskis (1861–1918) (*Tarp knygų ir jų draugų*, 1903), nustatęs net retumo ribą (60 egzempliorių).

Kitaip retumą suprato garsus rusų bibliofilas ir bibliografas Sergejus Sobolevskis (1803–1870). „Reta knyga yra ta, kuri vertinga savo turiniu, išorės komponentų darna, dailiu įrišimu, o ne dėl to, kad retai aptinkama prekyboje“, – teigė jis. Tokią

³ Unikumas (iš viso tiražo išlikęs tik vienas egzempliorius), retenybė (išlikę 2–3 egzemplioriai), ypač reta knyga (4–5 egzemplioriai), labai reta knyga (6–7 egzemplioriai), reta knyga (8–10 egzempliorių), vidutinio retumo (11–14 egzempliorių), retoka knyga (15–20 egzempliorių). Žr. [18, 311–312].

knygos retumo sampratą entuziastingai palaikė ir skleidė žymus rusų mokslininkas ir bibliofilas Piotras Efremovas (1830–1907). 1923 m. išleistame veikalė *Apie retas knygas* A. Maleinas (1869–1938) ir M. Fleeras [45] pabrėžė, kad neužtenka tik kiekybinės charakteristikos apibūdinant knygos retumą, kad reta knyga suvoktina tik kaip mokslinės svarbos mažo tiražo leidinys, t. y. buvo itin pabrėžta knygos kultūrinė reikšmė. Knygotyrininko ir bibliofilo Ivano Rozanovo (1874–1959) 1959 metų straipsnyje „Apie retą knygą“ [52] buvo mėginta sujungti kiekybinius ir kokybinius retumo požymius.

Teorijos apie kokybinę egzemplioriaus viršenybę prieš kiekybinę aiškinant sąvoką *reta knyga* ir dabar laikosi tokie senosios knygos specialistai kaip Aleksandras Gorfunkelis, Nikolajus Nikolajevs (1984; 1991). Jie pabrėžia knygos vaidmens kultūros istorijoje svarbą, pasak jų, kiekybinis knygos retumas yra ne savaiminė knygos savybė, o knygos istorinio kultūrinio tarpsmo rezultatas, todėl nėra ir negali būti visam laikui nustatytų retų knygų sąrašų. Kartu jie sutinka, kad gali egzistuoti ir neginčijamos retenybės [37].

Toks požiūris, kai aritmetinis išlikusių egzempliorių skaičius nelaikomas svarbiausiu kriterijumi apibrėžiant knygos retumą, išitvirtino rusų knygotyroje, ši pozicija buvo atspindėta knygotyros enciklopedijoje (1958; 1984), taip pat ir paskiausioje laidoje (1999). Joje aiškindamas terminą *reta knyga* Olegas Lasunskis pabrėžia paties leidinio reikšmę, įvairias jo funkcionavimo visuomenėje aplinkybes, bet nemini išlikusių

egzempliorių aritmetinės išraiškos. Anot jo, reta knyga – tai „leidinys, išlikęs tam tikru, sąlyginai mažu egzempliorių skaičiumi ir turintis tam tikros visuomeninės politinės, idėjinės estetiškos, mokslinės, meninės tipografinės, istorinės buitinės, memuarinės, kraštotybinės, bibliografinės ir kt. reikšmės“ [44]. Čia akcentuojama ne kiekybinė išlikusių egzempliorių svarba, o kokybinė knygos vertė.

Rusų knygotyrininkų diskusijoje alyvos į ugnį įpylė A. Markuševičius, 1973 m. *Bibliofilo almanache* paskelbęs straipsnį „Apie knygų retenybės“ ir visas išlikusias knygas pagal retumą suskirstęs į aštuonias klases [46]. Taip jis iš esmės grįžo į dar G. Genadžio prieš šimtą metų pradėtą *retos knygos* pagal išlikusių egzempliorių skaičių sąvokos svarstymą. Ne veltui 1982 m. paskelbtame straipsnyje Villis Petrickis A. Markuševičiaus išskirtas aštuonias knygos retumo klases įvardijo kaip aiškų žingsnį atgal termino *reta knyga* mokslinio interpretavimo raidoje [50, 22].

Manytume, kad V. Petrickio straipsniai knygos retumo klausimais, paskelbti dar aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje, diskusijos raidoje nebuvo tinkamai įvertinti, liko pernelyg nuošaly. Ne iki galo įsiklausyta į jo nuomonę dėl kokybinės išlikusių egzempliorių skaičiaus reikšmės knygos retumo apibrėžčiai. Diskusijos istorijos fone V. Petrickis aiškiai atstovauja jefremininkų-sobolevskininkų flangui, jų knygos retumo teoriją gerokai išplėsdamas ir – kas itin pabrėžtina – ją suvokdamas plačiame kultūros filosofijos kontekste. Čia ties V. Petrickio pozicija stabtelsime kiek įdėmiau.

Dar 1973 m. kartu su B. Kazankovu paskelbtame straipsnyje [41] V. Petrickis pabrėžė, kad knygos vertę sudaro ne jos išlikusių egzempliorių skaičius, o jos reikšmė (vaidmuo) visuomenės gyvenime, retumas savaime neatlieka esminio vaidmens, jis svarbus tik turint galvoje knygos reikšmę kultūros istorijoje. Ši koncepcija išplėta straipsnyje „Dėl sąvokos *reta knyga* apibrėžties“ (1982) [50]. Remdamasis Vladimiro Dalio rusų kalbos žodynu, jis pirmąkart atkreipė dėmesį į semantinę sąvokos *retas* prasmę *ypatingas, brangus, vertingas* („redkij – tai kartu ir divnyj, dorogoj, cennyj“) [50]. Vadinasi, „retas“ reiškia ne tik kiekybinį išlikusių egzempliorių skaičių, bet ir pabrėžia kokybinę reiškinio pusę. V. Petrickis tvirtina, jog tik darni kokybinių ir kiekybinių savybių visuma gali esmingai apibūdinti knygos vertę, t. y. jos retumą. Korektiškas sąvokos *reta knyga* apibrėžimas galimas tik atsižvelgiant į dvi metodologines sąlygas: knygos retumą suvokiant kaip nedalomą vientisą knygos kokybinę ir kiekybinę visumą ir, antra, turint galvoje, kad pagrindinis vaidmuo nusakant knygos retumą yra ne kiekybinis, o kokybinis knygos retumo kriterijus, – teigia V. Petrickis. Negana to, tokį aritmetinį išlikusių egzempliorių skaičiaus taikymą knygos retumui nusakyti jis vadina mokslškai nekorektišku ir paprasčiausiai nepatikimu [50, 22]. 2008 metais paskelbtame V. Petrickio straipsnyje [49] ši teorija plėtojama toliau, ypač pabrėžiant, kad knyga tampa *reta* tik jos komunikacijos procese, kai funkcionuoja visuomenėje [49, 251]. *Vertingos knygos* sąvoka, anot

V. Petrickio, daugiau ar mažiau subjektyvi sąvoka, neturinti esminės reikšmės knygos retumui [49, 251].

Platų straipsnį, skirtą *retos knygos* diskusijos istorijai apžvelgti, yra paskelbusi Jelena Žavoronkova [39]. Jos straipsnis, vertingas retrospekcinė sąvokos *reta knyga* apžvalgos prasme, be kita ko, gerai iliustruoja, kaip mokslininkai skirtingai „perskaito“ tuos pačius tekstus, skirtingai interpretuojamos tos pačios idėjos, lenkiant į vieną ar kitą diskusijos pusę. Ypač tai akivaizdžiai matyti J. Žavoronkovos straipsnyje, kai ši kalba apie V. Petrickio nuostatas dėl *retos knygos* interpretacijų. J. Žavoronkova V. Petrickio teorijos įdėmiau nenagrinėjo, tik papriekaištavo, neva jis specialiai apėjęs *retos knygos* ir *vertingos knygos* sąvokų maišalynės klausimą [39, 87].

RETA KNYGA, VERTINGA KNYGA, KNYGA PAMINKLAS

Iš tikro sąvokos *reta knyga* ir *vertinga knyga* funkcionuoja labai arti viena kitos, beveik greta. Ar tai sinonimai? Jeigu ne, kuri iš sąvokų yra talpesnė?

Vėl tektų atsigręžti į kaimynų knygotyros patirtį. XX amžiaus devintajame dešimtajame dešimtmetyje rusų knygotyrininkai aktyviai ėmė diskutuoti ir savokų *reta knyga* ir *vertinga knyga* santykio tema. Buvo prisimintas rusų bibliofilijos istorikas Pavelas Berkovas, XX a. šeštajame dešimtmetyje pasiūlęs *retą knygą* keisti į *vertingą knygą* („*reta knyga* – kiekybiškai apibrėžtas ir kokybiškai reikšmingas leidinys“) [39, 86]. 1984 ir 1986 m. publikuotuose straipsniuose Jelena

Jacunok, atskyrusi *vertingos knygos* sąvoką nuo *retos knygos*, pritaikė šias sąvokas XIX–XX a. knygų produkcijai iš bendrųjų fondų į Retų spaudinių skyrius atrinkti. Ši tema nagrinėta A. Sokolovo ir E. Miliutinos darbuose. Autoriai teigia, kad *vertinga knyga* – tai atskiras leidinys arba jų kolekcija, kurių vertė išaugo lyginant su jų pirmine verte ir turi tendenciją toliau augti. Ši teorija išplėtotą 1994 m. paskelbtame didelės apimties straipsnyje „Bibliotekų fondų aksiologija“ [54]. Leidinio vertei nustatyti autoriai sukūrė formulę: konkretaus leidinio vertė lygi knygos gyvavimo visuomenėje koeficientui (besikeičiančiam nuo nulio), ir suformulavo tokį *vertingos knygos* apibrėžimą: tai arba šiandienos knyga, turinti didelę pradinę vertę, arba senoji knyga, kurios vertė yra išaugusi knygos gyvavimo procese (aukštas knygos tarpsmo visuomenėje koeficientas). Autoriai teisingai pastebėjo, kad nesutarimai dėl *retos knygos* ir *vertingos knygos* sampratų kyla iš knygotyrynio ir bibliotekininkystės požiūrių sankirtos. Jie patys atstovauja bibliotekininkystės teoretikams ir jiems svarbu teoriškai pagrįsti viešųjų bibliotekų knygų nurašymo praktiką (rasti greitą fondų „valymo“ formulę). Tokiu atveju formulė pasiteisina. Bet jų nuostata sąvokos *vertinga knyga* atžvilgiu („Kokia prasmė laikytis šikibus termino *reta knyga*, jeigu patikslinus jo turinį paašškėja, kad jis reiškia ne retą, o vertingą knygą?“ [54, 162]) diskutuotina. Retos knygos termino išgijimą iš mokslinės apyvartos jie argumentuoja taip: „Sąvokos *vertinga knyga* įtraukimas į apyvartą vaisingas tuo požiūriu, kad tampa prieinamas

aksiologijos metodologinis arsenalas. Vartojant įprastinį terminą *reta knyga* neįmanomi autoritetingi moksliniai apibendrinimai ir nėra į ką atsiremti, išskyrus formaliuosius kiekybinius parametrus“ [54, 163]. Kitaip tariant, autoriai painioja tikslą ir priemones (sukeičia jas vietomis): moksliniai apibendrinimai negali būti pats sau tikslas. Praėjus penkiolikai metų po šio straipsnio pasirodymo (A. Sokolovo ir J. Miliutinos koncepcija yra aptarusi ir ja rėmusi Aušra Navickienė [26]), nežinia, kiek Rusijos bibliotekų praktiškai pasinaudojo autorių pasiūlyta knygos aksiologijos teorija bibliotekų fondų vertei nustatyti, bet galime konstatuoti, kad jų griežta nuostata dėl *retos knygos* sąvokos vartojimo („Reta knyga – vertingos knygos atmaina, kai jos vertė padidėjusi dėl pirminio tiražo apribojimo arba jo vėlesnio sunaikinimo – specialaus arba nesąmoningo“) nepasiteisino: *vertingos knygos* sąvokos minėtose rusų knygotyros enciklopedijose nėra, ji suprantama kaip *retos knygos* sinonimas.

Tokios nuostatos laikosi A. Gorfunkelis, N. Nikolajevas, O. Lasunskis, V. Petrickis: sąvokos *reta knyga* ir *vertinga knyga* yra sinonimai, vartotina *reta knyga* vietoj *vertinga knyga*, motyvuojant, kad dėl šių sąvokų išskyrimo kaltas bibliografinis požiūris į knygos retumą [37]. Anot A. Gorfunkelio, šiandienos knygotyros laimėjimai ir bibliotekininkystės praktika rodo, kad *reta knyga* yra talpesnė sąvoka, apimanti ir vertingos knygos sąvoką.

Iš tikro, šiandien tradiciškai *reta knyga* tebevartojama visose bibliotekininkystės ir

knygotyros sferose, kai turimas galvoje visas senųjų vertingų knygų masyvas. Antai 2003 metais Rusijoje buvo apginta Tatjanos Zaicevos disertacija „Regioniniai retų knygų fondai: organizacija ir funkcionavimas“, kurioje autorė apskritai nesileido į diskusiją dėl sąvokų *reta knyga*, *vertinga knyga*, o vartojo jas sinonimiškai [40].

1994 m. J. Žavoronkova, apžvelgusi *retos knygos* ir *vertingos knygos* sąvokų aiškinimo istoriją ir aiškiai simpatizuodama *vertingos knygos* terminui, vietoj šių dviejų „besipešančių“ sąvokų pasiūlė vartoti terminą *knyga paminklas* (spaudos paminklas), apimančią vertingo veikalo ir vertingo leidinio vienybę viename. Kaip žinoma, šiuo metu ir *knygos paminklo* sąvoka Rusijos knygotyrininkų jau išdiskutuota – juo laikoma oficialių juridinių statusą įgijusi dalis retų vertingų leidinių, t. y. sąvoka *knyga paminklas* neapima ir nepakeičia nei *vertingos knygos*, nei *retos knygos* [53, 20].

Kokia išvada darytina apibendrinus rusų knygotyrininkų diskusijos dėl retos ir vertingos knygos istoriją? Ką iš jos galima perimti ir kokių klaidų nereikėtų kartoti?

Šiuo metu Rusijos knygotyrininkai yra pasiekę konsensuą šia tema. Tai susiję su teoriniais ir praktiniais Rusijos knygų paminklų tyrimo, identifikavimo ir registravimo darbais. Čia iš tikrųjų jau nuveikta labai daug. Nuo dešimtojo dešimtmečio pradžios knygų paminklų tema paskelbtas ne vienas straipsnis, suformuota ir sėkmingai veikia Rusijos knygų paminklų registracijos ir išaiškinimo programa (Nacionalinės programos „Rusijos bibliotekų fondų sauga“

paprogramė), sukurtas internetinis portalas, veikiantis prie Rusijos valstybinės bibliotekos Maskvoje [42], 2005 m. įsigaliojo valstybinis standartas „Knygos paminklai. Pagrindiniai reikalavimai“ [38]. Knygos paminklo sąvoka įtvirtinta 1999 m. enciklopedijoje *Knyga* ir 2007 m. *Bibliotekininkystės enciklopedijoje*. Kaip teigiama naujausiose rusų knygotyros publikacijose šia tema, terminas *reta knyga* suprantamas kaip termino *vertinga knyga* sinonimas leidiniams, dar neįgijusiems knygos paminklo statuso [55, 21], arba vartojamas lygiagrečiai.

Grįžtant prie sąvokos *reta knyga* vartojimo lietuvių knygotyroje, būtų galima atsižvelgti į sąvokos *retas* prasmę. *Lietuvių kalbos žodyne*, be jau minėtos prasmės „nedažnai aptinkamas, nedaugelis“, *retas* dar aiškinama kaip „nepaprastas, ypatingas“ [19, 484]. Šis kalbinis niuansas nusakant knygos retumą yra labai svarbus. Ne neigdami, o išplėsdami sąvokos *reta knyga* lauką, puikiausiai išsiverčiame be termino *vertinga knyga*, kitaip tariant, retumas, jį suprantant plačiąja prasme, apima ir leidinio vertę, ir jo išlikusių egzempliorių skaičių (kiekybinį retumą).

Ar rusų knygotyrininkų diskusija dėl *retos knygos*, *vertingos knygos*, *knygos paminklo* sąvokų nėra aktuali Vakarų knygotyrininkams? Regis, čia šie klausimai nebuvo pakilę iki probleminių diskusijų lygio, viskas klostėsi nuosekliai tolygiai.

Andrew J. Berneris, rašydamas apie tai, kas yra *reta knyga*, cituoja chrestomatinį garsaus anglų knygotyrininko Alfredo Williamo Pollardo (1859–1944) posakį *Britų*

enciklopedijoje, jog „retumas be konteksto neturi jokios prasmės“ [2, 2439]. Kitaip tariant, tik kontekstinis žinojimas, jog viena ar kita knyga yra reta, leidžia kalbėti apie tokio leidinio retumą, tik istoriniame kontekste tas retumas yra įprasminamas. Čia vėl būtų galima prisiminti taiklias kai kurių bibliofilijos korifėjų išvalgas. Jau minėtas pasaulinio lygio XIX a. bibliofilas S. Sobolevskis, poetas, bibliografas, keliautojas, surinkęs 30 tūkst. bibliofilinę biblioteką, teigė: „Nemėgstu pirkti knygos vien dėl to, kad ji reta, bet visuomet stengiuosi įsigyti retą knygą, jeigu ji papildo kurį nors iš mano bibliotekos pagrindinių skyrių“ [43, 101]. Šiuo trumpu teiginiu jis iš esmės atskleidė visą savo asmeninės bibliotekos kūrimo metodologiją. Komentuodamas šį garsaus bibliofilo pasakymą bibliofilijos tyrinėtojas Viktoras Kuninas yra išsitaręs:

„Kiek kolekcijų tapo bereikšmiai nevertojamais rinkiniais vien todėl, kad rinkimo pagrindas savininkui buvo „retumo“ principas. Ir reikalas čia ne vien tas, jog žmonės, garbėtroškos ir nemokšos, mėgo rinkti „retenybes“ <...>, t. y. pseudoretenybes – knygas, nors ir nepatenkančias į prekybos tinklą, bet be turinio. Tai viena klausimo pusė, kitos esmė ta, jog retenybė įdomi tik kontekste, tik kitų knygų apsuptyje, tegu bus pačių paprasčiausių, daugiatažiųjų švietimo darbininkių, bet su ta pačia retenybe susijusių tema, kartu su ja sudarančių dalyko (objekto), kuriuo domisi kolekcininkas, vaizdą. Kitaip – retenybė bus mirusi. Sobolevskis tai suprato ir čia jis vėl aplenkė savo laiką teigdamas: „Knygas vadinti retomis galima tik tada, kai jos yra grandies, jungiančios ir papildančios visa, kas parašyta apie kokį nors dalyką, esminė dalis, o ne tada, kai jos retai aptinkamos prekyboje“ [43, 102].

Taigi, bibliofilui reta knyga yra ta, be kurios neįmanomas komunikacinis bibliofilijos ciklas ar, Marko Raco žodžiais, bibliofilo mikrokosmas. Turime sutikti, kad bibliofilai yra išsiugdę labai specifinę knygos retumo pajautą ir jiems oficialiai žinomas vieno ar kito vertingo leidinio išlikusių egzempliorių skaičius institucinių saugyklų fonduose yra tik gairė paieškų kelyje, visiškai nekonkuruojanti su jų paieškų objektu. Jie retumo sąvoką, kaip ir apskritai bibliofilinės bibliotekos komplektavimą, paprastai grindžia vadinamąja „intuityviąja metodka“, t. y. jokiais standartais ar taisyklėmis neapibrėžtu, bet intuicija pagrįstu knygų rinkimo (kolekcionavimo) principu.

Taigi, antikvarinėje rinkoje ir bibliofilijos pasaulyje aritmetinis apyvartoje cirkuliuojančių vertingų leidinių skaičiaus įvardijimas yra patogus: jis praktiškai pagrindžia ieškančiojo pastangas įsigyti vieną ar kitą trokštamą leidinį. Bet ar tam tikras išlikusių egzempliorių skaičius ir tuo remiantis apibrėžtas knygos retumas gali būti kriterijus įvardijant knygos retumą instituciniame rinkinyje ar bibliotekoje? Kiek institucinių bibliotekų bibliotekininkai (kultūros vadybininkai) tokiu kriterijumi gali pasiremti? Ar jis galioja atrenkant leidinius į specializuotus retų spaudinių skyrius?

RETUMO RŪŠYS

Čia tektų paminėti, kad *retumo* sąvoka žymi labai nevienalytį reiškinį, kitaip tariant, galimos įvairios retumo rūšys. Kai kurias jų yra išskyręs amerikiečių bibliofilas Johnas Carteris, dar 1948 m. „The New Colo-

phon“ išspausdintame straipsnyje [6]. Jis rašo, jog kalbant apie knygos retumą reikia turėti galvoje, kad retumas gali būti įvairių rūšių arba laipsnių: absoliutus, realiatyvus, laikinas, lokalinis (vietinis) ir, žinoma, fiktyvus (išgalvotasis) [6, 134]. Apie pastarąjį, kai aukcionuose dirbtinai sukeliama kainos už neva itin retą leidinį, savo veikaluose yra rašęs dar Charlis Nodier (1780–1844) [48, 170].

Iš visų čia paminėtų kaip tik santykinis (realiatyvusis) retumas yra pats sudėtingiausias (o kolekcininkams – ir pats svarbiausias). Jis tik netiesiogiai susijęs su egzempliorių skaičiumi (kiek egzempliorių buvo išspausdinta). Svarbiau, kaip dažnai tie egzemplioriai aptinkami antikvarinėje prekyboje, t. y. kiek praktiškai jais galima naudotis.

Institucinių bibliotekų specialiųjų skyrių vadybininkams tenka patiekti apibrėžti knygos (leidinio) retumo kriterijus. Dažniausiai jie formuluojami kaip tokios institucijos paveldą saugančio padalinio leidinių komplektavimo instrukcija. Jos nuostatos priklauso nuo bibliotekos statuso, uždavinių, istorijos ir kitų aplinkybių, todėl gali įvairuoti, bet esminiai kriterijai išlieka tie patys. Pagal Amerikos bibliotekų asociacijos priimtą „Dokumentų iš Bendrųjų fondų atrankos ir perdavimo į Specialiuosius fondus instrukciją“, tokie atrankos kriterijai yra penki: leidinio rinkos vertė, amžius, fizinė ir specifinė ypatybė, būklė, bibliografinė ir mokslinė vertė [13]. Remiantis rusų knygotyryninkės Irinos Pozdejevos pasiūlyta klasifikacija (ji vartoja *knygos paminklo*

sąvoką kaip *retos knygos* sinonimą), galime išskirti tokius retumo atvejus [51]:

- *Chronologinis*, arba senumo. Šiuo principu remiantis išskiriamos senosios knygos, pavyzdžiui, visi Vakarų Europoje išspausdinti spaudiniai apytikriai iki 1830 metų – mašininės spaudos eros pradžios. Lietuviškoms knygoms taikoma 1864 metų, t. y. spaudos draudimo pradžios, riba.
- *Istorinis*. Išskiriamas tam tikras istorinis laikotarpis, pavyzdžiui, reti yra Prancūzų revoliucijos leidiniai (kaip milijonų ideologijos pavyzdys); dėl sovietinės represinės politikos reti tapo ir tarpukario Nepriklausomos Lietuvos spaudiniai ir kt.
- *Memorialinis*. Kalbama apie knygas, priklausiusias istorinėms, išskirtinėms asmenybėms: žymiesiems mokslo, literatūros, meno veikėjams. Čia kaip kontekstinė iškeliamas asmenybės reikšmė.
- *Kalbinis*. Nacionaline kalba sukurtos knygos kaip ypatingos vertės nacionalinis kultūros paveldas.
- *Išskirtinumo* (ekstraordinarinis); čia turime galvoje kuo nors ypatingus, išskirtinius egzempliorius, pavyzdžiui, meniškai įrištas, dailininkų knygas, ranka spalvintus egzempliorius ir kt.
- *Ordinarinis*, kai knyga – atvirkščiai išskirtinumo principui – yra tam tikros epochos spaudos laimėjimų išraiška, tam tikra prasme etaloninė knyga, pavyzdžiui, kalbant apie XVII–XVIII a. mokomąją literatūrą, vadovėlius, labai paplitusias, tipiškas tam tikro laikotarpio knygas.

- *Santykinio retumo* principas, kai kalbama apie prekyboje ar mokslinėje apyvartoje praktiškai aptinkamą cirkuliuojančių egzempliorių skaičių. Pavyzdžiui, sovietiniais laikais labai reti buvo egzilyje leisti lietuviški leidiniai. Panaikinus mokslinėse bibliotekose buvusius specialiuosius fondus, tarkim, Bostone leista *Lietuvių enciklopedija* tapo santykinai retu leidiniu.
- *Lokalinio retumo* principas. Šiai kategorijai gali būti skiriama vadinamoji emigrantika, pavyzdžiui, JAV lietuvių bendruomenėje cirkuliuojantys leidiniai. Nors ir išleisti dideliu tiražu, tokie leidiniai Lietuvoje gali būti aptinkami tik vienu kitu egzemplioriumi. Šis principas labai aktualus tam tikro regiono knygos istorijai, todėl Lietuvos regionų bibliotekų Retų spaudinių skyrių komplektavimo politika turėtų būti itin gerai apgalvota ir, atsižvelgiant į vietos specifiką, specializuota.

Tokių leidinio retumo kriterijų, taikomų atrenkant leidinius į bibliotekų retų spaudinių skyrius, gali būti ir daugiau. Tarkim, J. Jacunok, pristatydamą Rusijos valstybinės bibliotekos Mokslo tiriamojo retų knygų skyriaus (Knygos muziejaus) leidinių atrankos kriterijus, jų iš viso nurodo net dvidešimt [55, 18–20], iš esmės kiek praplešdama čia suminėtus. Apibendrinama ji išskiria šiuos knygos vertės parametrus: chronologinį („knygos amžius“), socialinį-vertybinį ir funkcionalumo (prioritetų, me-

morialinį, kolekciškumo, unikalumo), kiekybinį [55, 29]. Panašius penkis kriterijus, pristatydamą juos kaip knygų paminklų išskyrimo kriterijus, yra įvardijusi ir A. Navickienė [26, 67–68].

Šie retumo kriterijai savaip siejasi su dar 1809 m. Thomo Frognalio Dibdino aprašytais „knygų ligos“, t. y. bibliofilijos, simptomais, tik, aišku, kitoje – bibliofilijos – plotmėje [12]. Pirmojoje savo veikalo *Bibliomanija, arba pamišimas dėl knygų* laidoje (1809) T. F. Dibdinas buvo išskyręs devynis tokios ligos simptomus, kitose laidose (1811, 1842) jų suskaičiavo iki dvylikos. Šie „medžiojamų“ knygų objektai gali būti laikomi ir knygos retumo kriterijais bibliofilijos praktikoje (kokios knygos yra retos, kad jas vertėtų įsigyti bibliofilui), jie yra: didelio formato leidiniai; neišpjaustyti leidiniai; iliustruoti leidiniai; išskirtiniai (dėl kokių nors kitų leidybos ypatybių) leidiniai; ant pergamento spausdinti egzemplioriai; pirmosios laidos; originalūs egzemplioriai (kai to originalumo pagrindas kokie nors techniniai defektai, riktai ir pan.); senaisiais šriftais spausdinti leidiniai; privačiosios spaudos leidiniai; draudžiamos, persekiojamos ar sudeginti pasmerktos knygos; visos vieno veikalo laidos; didelės apimties daugiatomiajai leidiniai [12, 56]. Kaip matome, dauguma knygos retumo (trokštamų knygų įsigijimo „ligos“) požymių ir po dviejų šimtų metų ne ką yra tepakitę, tik kiek labiau susisteminti ir apibendrinti, jie tebegalioja ir bibliofilijoje, ir bibliotekininkystės praktikoje.

IŠVADOS

Baigiant būtų galima daryti tokias išvadas. Pirmiausia, kol sąvoka *reta knyga* Lietuvoje figūruoja tik specializuotuose žodynuose, bet nėra įtraukta į oficialiąją standartų lygio terminiją, kalbėti apie terminą *reta knyga* galime tik su išlygomis – kaip apie sąvoką, į termino statusą dar tik pretenduojančią. Dėl šios terminėjančios sąvokos apibrėžimų specialistams būtų pats laikas imti aktyviau reikšti argumentuotus požiūrius profesinėje knygotyros aplinkoje. Šio straipsnio autorė, kaip buvo galima suprasti, būtų už visavertį *retos knygos* įteisinimą knygotyros terminijoje ir kuo nuoseklesnę jos vartoseną, aiškiai suvokiant visą semantinę žodžio *retas* gelmę: kaip kad sakoma „retas žmogus“, „retas specialistas“, „retas skanėstas“, „reto grožio“ ir pan., – toks pat objekto ypatingumas turėtinas galvoje ir vartojant *retos knygos* sąvoką.

Nusakant knygos retumą kliautis vien išlikusių egzempliorių skaičiumi, t. y. iš-

kelti tik vieną paviršinę knygos savybę kaip pagrindinę ir net vienintelę, būtų neapdairu, per siaura ar net moksliskai nekorektiška, kaip teigia V. Petrickis. Jeigu vis dėlto išlikusių egzempliorių skaičiumi ir remiamasi, vertėtų aiškiai skirti praktinę bibliofilinės veiklos ir teorinę knygotyros sritis, šioje primygtinai pabrėžiant, jog visavertė *retos knygos* apibrėžtis įmanoma tik paisant tam tikro kultūrinio konteksto (išlikusių egzempliorių skaičius be šio konteksto yra bereikšmis: naujai aptikti egzemplioriai iš esmės negali pakeisti bendrosios vieno ar kito leidinio kultūrinės vertės bei reikšmės, o kartais, nors ir kaip paradoksiškai tai skambėtų, netgi atvirksčiai – gali ją padidinti).

Sąvoka *reta knyga* talpesnė nei *senoji knyga*, todėl, manytume, pagrįstai gali funkcionuoti ir bibliotekų padalinių pavadinimuose, lakoniškai išreiškdamą ir juose saugomų knygų senumo, ir retumo – kaip kultūrinio ypatingumo – savybes.

NUORODOS

1. ALEKNAVIČIENĖ, Ona. Jono Bretkūno Postilė Lietuvoje: sklaidos istorija. Iš *Jono Bretkūno Postilė*: studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė. Vilnius: LKI, 2005. 1132 p.: faks., iliustr.

2. BERNER, Andrew J. Rare Book Collections. In *Encyclopedia of Library and Information Science*. Ed. by Miriam A. Drake. New York; Basel, 2003, vol. 4, p. 2438–2447.

3. *Bibliotekininkystės ir bibliografijos terminų žodynas*. Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, Lietuvos bibliotekininkystės centras.

Vilnius: LNB, 1990. Sąs. 1: Katalogavimas; Sąs. 2: Dokumentas. Leidinys. Leidyba; Sąs. 3: Bibliografija; Sąs. 4: Bibliotekos fondai.

4. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Bibliofilija. Iš *Lietuviškoji enciklopedija*. Kaunas, 1935, t. 3, sklt. 831–834.

5. BRAZIŪNIENĖ, Alma. Dėl termino „aukso pjūvis“. *Knygotyra*, 2002, t. 39, p. 122–125.

6. CARTER, John. Reflections on Rarity. *The New Colophon*, 1948, vol. 1, part 2, p. 134–150.

7. Copies of the 42-line bible today. In *Gutenberg-Muzeum Mainz* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.gutenberg-museum.de/116.0.html?&L=1u>>.
8. ČERNIAUSKAITĖ, Violeta. Knygos paveldas. Iš *Knygotyra*: [vadovėlis]. Vilnius, 2006, p. 272–273.
9. ČERNIAUSKAITĖ, Violeta. Reta XX amžiaus pradžios lietuviška knyga. *Knygotyra*, 2002, t. 38, p. 275–287.
10. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. 4 laida. Vilnius, 2000. 967 p.
11. *Dailės žodynas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999. 495 p.: iliustr.
12. DIBDIN, Thomas Frognall. *The Bibliomania or Book Madness* Containing Some Account of the History, Symptoms, and Cure of this Fatal Disease... Ed. by Peter Danckwerts. Richmond, 2004. xxxviii, 223 p.
13. Guidelines on the Selection and Transfer of Materials from General Collections to Special Collections. February 2007, Draft Revision. In *American Library Association* [interaktyvus] [žiūrėta 2007 m. spalio 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.ala.org/ala/acrl/acrlstandards/>>.
14. KAUNAS, Domas. Bibliofilo bibliotekos katalogas. *Knygotyra*, 2002, t. 38, p. 40.
15. KAUNAS, Domas. Knygos istorijos periodizacija: senosios ir naujosios knygos riba. Iš KAUNAS, Domas. *Knygos kultūra ir kūrėjas*: istoriografiniai tyrimai ir vertinimai. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 358–374.
16. KAUNAS, Domas. Reta knyga. Iš *Knygotyra*: enciklopedinis žodynas. Vilnius, 1997, p. 311–312.
17. *Knygotyra*: [vadovėlis]. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006. 400 p.: iliustr.
18. *Knygotyra*: enciklopedinis žodynas. Vilnius: Alma littera, 1997. 413 p.: iliustr.
19. *Lietuvių kalbos žodynas*. T. 11. Vilnius: Mokslas, 1978. 1042 p.
20. *Lietuvos bibliografija*, serija A: Knygos lietuvių kalba: papildymai. Vilnius, 1990, t. 1. 151 p.
21. *Lietuvos TSR bibliografija*, serija A: Knygos lietuvių kalba. Vilnius, 1969, t. 1. 728, [16] iliustr. p.
22. LST ISO 5127:2008: *Informacija ir dokumentavimas*: aiškinamasis žodynas: lietuviškoji versija. Vilnius: Lietuvos standartizacijos departamentas, 2008. iv, 168 p.
23. LUCAS, Robert F. The Essentials of Book Collecting. In *Books and Book Collecting* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 m. spalio 5 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.trussel.com/f_books.htm>.
24. MIGOŃ, Kszysztof. Terminologijos vaidmuo knygotyroje. *Knygotyra*, 1999, t. 35, p. 18–22.
25. NARBUTIENĖ, Daiva. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Retų spaudinių skyriaus unikumai. Iš *Lietuvos mokslų akademijos biblioteka*, 2005/2006. Vilnius, 2009, p. 89–99.
26. NAVICKIENĖ, Aušra. Knygos muziejus bibliotekoje: nuo istorijos link teorijos. Iš *Panevėžio apskrities institucinės bibliotekos konferencija'99*, parodos. Panevėžys, 2000, p. 60–68.
27. REITZ, Joan M. *ODLIS*: Online Dictionary for Library and Information Science by Joan M. Reitz. In *Libraries Unlimited* [interaktyvus] [žiūrėta 2007 m. liepos 25 d.]. Prieiga per internetą: <http://lu.com/odlis_b.cfm>.
28. STONIENĖ, Vanda. Keliasdešimt knygotyros terminų. *Bibliotekų darbas*, 1969, nr. 7, p. 31–33; nr. 8, p. 3–35.
29. STONIENĖ, Vanda. Lietuviškoji knygotyros terminija. *Bibliotekininkystė'97*, 1998, p. 91–94.

30. *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma littera, 2001. 790 p.
31. TRUMPIS, Gintautas. *Asmeninė biblioteka – mano gyvenimo savastis*. Vilnius, 2000. 26 p.
32. URBŠIENĖ, Marija. *Bibliofilai. Gaisai*, 1930, nr. 5, p. 82–87; tas pat: *Žemaičių bibliofilas*, 2000, nr. 2, p. 6.
33. ŽUKAS, Vladas. *Bibliofilija praityje ir dabar*. Vilnius, 1979. 46 p.
34. *Žurnalistikos enciklopedija*. Sudaryt. Genovaitė Burneikienė ir kt. Vilnius: Pradai, 1997. 607 p.
35. БЕРЕЗИН, Н. И. *Русские книжные редкости*: Опыт библиографического описания редких книг с указанием их ценности. Ч. 1. М., 1902; Ч. 2. М., [1903]. Perspaudas: *RareBooks.ru*: Антикварный интернет-магазин [žiūrėta 2009 m. spalio 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://rarebooks.ru/ru/dic/berezin/>>.
36. ГЕННАДИ, Г. Н. *Русские книжные редкости*. СПб., 1872. Perspaudas: *RareBooks.ru*: Антикварный интернет-магазин [žiūrėta 2009 m. spalio 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://rarebooks.ru/ru/dic/ggennady/>>.
37. ГОРФУНКЕЛЬ, А. Х. Что такое редкая книга? In *Редкие книги и рукописи*: изучение и описание: (Материалы Всесоюзного научно-методического совещания заведующих отделами редких книг и рукописей библиотек вузов. Ленинград, 24–26 января 1989 г.). Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1991, с. 11–12.
38. ГОСТ 7.87: Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу: Книжные памятники. Общие требования. In *Книжные памятники Российской Федерации* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 m. spalio 13 d.]. Prieiga per internetą: <http://kp.rsl.ru/upload/files/folder_172/GOST_1.pdf>.
39. ЖАВОРОНКОВА, Е. Ю. Редкая, ценная или книжный памятник? (Проблемы терминологии). In *Книга: исследования и материалы*. Москва, 1995, сб. 70, с. 82–98.
40. ЗАЙЦЕВА, Татьяна Валентиновна. *Региональные фонды редких книг: организация и функционирование*: Автореферат диссертации. Санкт-Петербург, 2003. 17 с.
41. КАЗАНКОВ, Б.; ПЕТРИЦКИЙ, В. Библиофил рассказывает о себе: социологические заметки. *В мире книг*, 1973, № 10.
42. *Книжные памятники Российской Федерации* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 m. spalio 13 d.]. Prieiga per internetą: <<http://kp.rsl.ru/index.php?f=168>>.
43. КУНИН, В. В. *Библиофилы пушкинской поры*. Москва: Книга, 1979. 352 с.
44. ЛАСУНСКИЙ, О. Редкая книга. In *Книга: энциклопедия*. Москва, 1999, с. 525.
45. МАЛЕИН, А. И.; ФЛЕЕР, М. Г. *О редкой книге*. Москва; Петербург, 1923, с. 26, 37.
46. МАРКУШЕВИЧ А. И. О книжных редкостях. *Альманах библиофила*. Москва: Книга, 1973. Вып. 1, с. 15–19.
47. НЕМИРОВСКИЙ, Е. Л. Издания Ивана Федорова в собрании Российской государственной библиотеки. *Библиотекаведение*, 2007, № 4, с. 56–61.
48. НОДЬЕ, Шарль. *Читайте старые книги*: новеллы, статьи, эссе о книгах, книжниках, чтении. Москва: Книга, 1989, т. 1. 207 с.
49. ПЕТРИЦКИЙ, В. А. К вопросу о дефиниции «книжный памятник». In *Книга – источник культуры*: проблемы и методы: материалы международной конференции (Минск, 25–27 ноября 2008). Москва; Минск, 2008, с. 249–253.
50. ПЕТРИЦКИЙ, В. К определению понятия редкая книга. In *Актуальные проблемы теории и истории библиофильства*. Ленинград, 1982, с. 21–23.

51. ПОЗДЕЕВА, И. В. Принципы выделения книг-памятников истории и культуры. In *Редкие книги и рукописи: изучение и описание* (Материалы Всесоюзного научно-методического совещания заведующих отделами редких книг и рукописей библиотек вузов. Ленинград, 24–26 января 1989 г.). Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1991, с. 20–28.

52. РОЗАНОВ, И. Н. О редкой книге. In *Книга: исследования и материалы*. Москва, 1959, сб. 1, с. 283–300.

53. САМАРИН, А. Ю. Деятельность РГБ как федерального центра по работе с книжны-

ми памятниками. In *Национальная программа сохранения библиотечных фондов России: Подпрограмма «Книжные памятники Российской Федерации»*. Москва, 2009, с. 11–24. Prieiga per internetą: <http://www.mcbs.ru/data/publications/Documents/kn_pam.pdf>.

54. СОКОЛОВ, А. В.; МИЛЮТИНА, Е. В. Аксиология библиотечных фондов. In *Книга: исследования и материалы*. Москва, 1994, сб. 68, с. 160–171.

55. ЯЦУНОК, Е. И. *Книжные памятники в культурном наследии России: современное состояние проблемы*. Москва: Пашков дом, 2008. 155 с.

DISCUSSION ISSUE IN THE LITHUANIAN BOOK SCIENCE TERMINOLOGY: ABOUT THE CONCEPT OF *RARE BOOK*

ALMA BRAZIŪNIENĖ

Abstract

Based on the works by various Lithuanian and foreign authors, the article deals with the concept of “rare book” and its functioning in book science, practical librarianship and bibliophily. The relation of this concept with book science concepts such as “valuable book”, “book monument” and “old book” is discussed. The conclusion is that there is a difference between rarity

and scarcity (*rare book* and *scarce book*) in practical librarianship and bibliophily and in the theoretical sphere of book science. The importance of the historical and cultural context in defining the scarcity and rarity of a book is stressed. The concept of “rare book” is not documented in the Lithuanian standards of terminology, so it must be discussed more carefully.

Įteikta 2010 m. kovo mėn.